

מקורות

□ אגרות בית ריאטי, סיינה, רצ"ז-שכ"ד, ההדיר על-פי כתבייד יעקב בוקסנבוים (אגרות יהודי איטליה בתקופת הריניסאנס, בעריכת דניאל קארפי, ספר ה) תל-אביב תשמ"ח, הוצאת ביה"ס למדעי היהדות ע"ש ח' רוזנברג, אוניברסיטת תל-אביב, 358 עמודים. משפחת ריאטי, שהיא והקשורים בה הם המכותבים של אגרות אלה, היתה משפחת בנקאים שהיוותה את הישוב היהודי כולו בסיינה באמצע המאה ה-16, בדומה לקהילות יהודיות מרובות שהיו בנות משפחה אחת בצפון איטליה מן המאה ה-14 ואילך. המכתבים, הכתובים עברית, הם על עניינים מעשיים ומיעוטם אגרות ספרותיות (קינות, היתולים, פולמוס, תרגומי ספרות) ואנו למדים מהם על הווי החיים של יהודים אלה. בכרך זה 300 מכתבים (ועוד 70 שנסקרו בקצרה בנספח) מתוך יותר מ-600 מכתבים הכלולים ב-9 כתבי-יד שבהם נשתמר עזוב מכתבים עשיר זה.

□ מרדכי ביבי, המחתרת הציונית-חלוצית בעיראק — מחקר תיעודי, 1942-1945, שני כרכים, ירושלים תשמ"ח, בהוצאת מכון בן-צבי ויד טבנקין, 801 עמודים. המחתרת הציונית-חלוצית בעיראק קמה עקב הפרעות ביהודי בגדאד בינוי 1941 ותוך זמן לא-רב הקיפה צעירים רבים. המחתרת, שהוקמה ביוזמת שליחים מארץ-ישראל ובראשם אנשי הקיבוץ המאוחד, פעלה בשלושה מישורים: עליית-הברחה לארץ, הגנה ואימוץ בנשק, תנועת נוער חינוכית חלוצית. מחתרת זו היה לה תפקיד בראש בהחלטתם של יהודי עיראק לאחר קום המדינה לעלות לארץ כמעט כאיש אחד. עלילותיה של המחתרת תוארו אמנם בכמה ספרי זכרונות ורפורטאז'ה, אולם בשני הכרכים שלפנינו הן מסופרות באמצעות 397 תעודות שנכתבו בידי הדמויות הפועלות. שני הכרכים מקיפים את התקופה שמהקמת המחתרת עד סוף מלחמת-העולם השנייה. התעודות נבחרו ופורשו בידי מרדכי ביבי, אחד ממייסדי המחתרת ומראשיה ומאוחר יותר חבר כנסת, שהוסיף להן מבווא ואחרית-דבר.

מחקרים

□ יעקב מ' לנדאו (עורך), תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית (1517-1914) (תולדות היהודים בארצות המזרח — א), ירושלים תשמ"ח, הוצאת משגב ירושלים, 670 (+8) עמודים.

קובץ רבי-הקף והדור, המסכם את תולדות היהודים במצרים במשך 400 שנה במיגוון תחומים: דמוגרפיה — א' דוד, ס' דלה-פרגולה; כלכלה — א' בשן, ס' סטמבולי; הקהילה — ל' בורנשטיין-מקובצקי; המשפחה — מ' ליטמן; היצירה הרוחנית — ש"ז הבלין; בתי-הכנסת — ד' קאסטו; היחסים עם השלטונות ועם לא-יהודים — מ' וינטר, מ' רוזן, י"מ לנדאו; הקראים — י' אלגמיל; המודרניזציה — י"ד חסון, צ' זוהר. בסוף הספר — ביבליוגרפיה מפורטת ומפתח.

ספר זה פותח מפעל היסטוריוגרפי ראשון מסוגו, שיסכם את תולדות יהודי ספרד והמזרח מגירוש ספרד עד ימינו — כך לכל תפוצה. נאחל למשגב ירושלים ולחוקרים הטורחים על הכרכים הבאים גמר טוב ומהיר של המפעל כולו.

□ ברנארד לואיס, עלי היסטוריה — קובץ מחקרים, ירושלים תשמ"ח, הוצאת יד יצחק בן-צבי, 306 (+3) עמודים.

אסופה של 18 מאמרי מחקר ומסות בהיסטוריה, מחולקת לשלוש חטיבות: (א) ארץ-ישראל (ב) יהודים ואסלאם (ג) אסלאם וחקר האסלאם. בפתח הקובץ באה מסה שבה המחבר מבחין בכתיבת ההיסטוריה שלושה סוגים: זיכרון, שחזור והמצאה (כלומר היסטוריה המכוונת לצורך, המניע את כתיבתה). תוך כדי ניתוחו, המחבר סוקר את תולדות ההיסטוריוגרפיה

בקרבת היהודים, המוסלמים, אירופה הנוצרית והעולם השלישי. המחבר היה ראשון ההיסטוריונים שאינם תורכים שהורשה לחקור בארכיונים העות'מאניים, ואכן מבוססים עליהם המאמרים שבחטיבה הראשונה, פרט לאחד. בעוד שמאמרים אלה עשויים לעניין בעיקר חוקרים, המאמרים שבחטיבות האחרות עשויים לעניין כל שוחרי היסטוריה, ויש בהם אף מידה של דיון אקטואלי, כגון על ההגדרה 'מזרחנות', שבאחרונה קמו מערערים עליה. הקובץ כולו משקף את ידענותו הנרחבת של המחבר במחקר ההיסטוריה ואת בקיאותו בסוגיות המפורטות בדיוניו.

□ משה בראשר (עורך), מחקרים בלשונות היהודים – תרגומי המקרא ולהגים מדוברים, ירושלים תשמ"ח, הוצאת משגב ירושלים, 161 + 62 עמודים.

זהו קובץ נוסף המביא מפירות הקונגרס הבינלאומי השני לחקר יהדות ספרד והמזרח (ירושלים תשמ"ה), ובו שתי חטיבות. (א) תרגומי המקרא ללשונות היהודים: על השרח המערבי למקרא ולספרות יהודית – מ' בראשר, הלאדינו כתרגום בבואה – ח"ו ספיחה, התרגומים לתנ"ך בערבית-יהודית במזרח בעת החדשה – י' אבישור, השפות היהודיות במערב המוסלמי ותרגומי המקרא בערבית-יהודית – ח' זעפרני. על ההרצאות נוסף דיון בהשתתפות 7 חוקרים. (ב) מחקרים בלשונות היהודים: הלשונות שבפי היהודים בכורדיסטאן – י' צבר, היסטוריה העבריים והארמיים בלשון הנשים בתימן – י' קארה, הלהג היהודי-ספרדי של הישוב הישן בירושלים – ד' בוניס (באנגלית). עוד בקובץ סקירה על מפעל מסורות הלשון של עדות ישראל – ש' מורג.

□ יוסף מכמן (עורך), מחקרים על תולדות יהדות הולנד, כרך חמישי, ירושלים תשמ"ח, המרכז לחקר יהדות הולנד, האוניברסיטה העברית בירושלים, י' + 406 XX עמודים.

בין 14 המאמרים שבקובץ 3 עוסקים ביהודים הספרדים-פורטוגאליים: פסקים מביה"ד של הקהילה הספרדית-הפורטוגאלית באמסטרדאם במאה ה-18 – מאת י' קפלן; הרב שלמה בן יחיאל שלם, מאמצע המאה ה-18, שכיחן ברבנות בבולגאריה, בכלגראד ובסוף באמסטרדאם – מאת צ' לוקר; 'ביהמ"ד "עץ חיים" באמסטרדאם במאה ה-19' – מאת י"י וודיאס, המתעכב על סדרי הלימוד והלשון במוסד זה. עוד שני מאמרים כלליים עוסקים בין היתר בספרדים: 'הקשרים הכלכליים בין אמסטרדאם לא"י במאה ה-18' – מאת א' פלסינג, על תפקיד היהודים בחיי הכלכלה בדרום לימבורג, 1690-1820 – מאת יק"מ יאנסן. בין המאמרים האחרים ראוי להזכיר את רשימותיו של י"י דה-האן על ירושלים בשנות 1919-1924.

ספרות

□ שירי יצחק בן שלמה אלאחדב, יוצאים לאור בצירוף חילופי-נוסח וביאורים בידי אורה רענן, לוד תשמ"ח, הוצאת מכון הברמן למחקרי ספרות, 158 עמודים.

יצחק בן שלמה אלאחדב, שנולד כנראה בקאסטיליה באמצע המאה ה-14, היגר לסיציליה ובה נפטר בשנת 1430 בקירוב, היה משורר, אסטרונום, מתמטיקאי ואולי גם רופא. הוא גם חיבר כתבים שונים בתחומים אלו. בספר שלפנינו נדפסים 90 שירים שלו, ככל הידוע בפעם הראשונה. המהדירה הקדימה מבוא לשירים ובו פרטים על המחבר, פועלו ושיריו. השירים מלווים אפאראט מדעי וביאורים.

□ פיוטר ר' יעקב אבן-צור, בצירוף מבוא, חילופי-נוסח וביאורים בידי בנימין ברתקוה, ירושלים תשמ"ח, הוצאת משגב ירושלים, 222 + VIII עמודים.

ר' יעקב אבן-צור (1673-1753) היה מגדולי הרבנים במארוקו, דייקן, פוסק ופייטן. כתביו פורסמו בכמה תחומים: שו"ת, אגרות ועוד, וכן קובץ פיוטיו 'עת לכל חפץ' (תרג"ג) ובו כ-400 פיוטים. הספר שלפנינו הוא מהדורה מדעית הכוללת מבחר של 51 פיוטים. המהדיר הקדים לפיוטים מבוא נרחב על זמנו של יעב"ץ, תולדותיו, מאפייני שירתו (תכניה, מקורות ניניקה, מוטיבים, תבניותיה, משקליה), המדורים והסוגים שלה, לשונה וקישוטיה. כל פיוט המובא כאן מלווה אפאראט ופירושו. בעשור השנים האחרונות החל מחקר יותר מזורז של השירה העברית במזרח. לפנינו מהדורה מדעית של פייטן מזרחי לאחר הגירוש, וככל שירבו מהדורות מסוג זה יתעשר המחקר בתחום זה.

□ יוסף טובי, ושלום סרי (פירוש, תרגום ועריכה), הרב יוסף קאפח (ייעוץ כללי), דיואן אמלל שיר – מבחר שירי תימן, 1988, בהוצאת העמותה 'אעלה בתמר', 268 עמודים. הדיואן של יהודי תימן כולל פיוטים ושירים, הנאמרים בהתכנסויות שמחוץ לבית-הכנסת ולתפילה. דיואנים רבים בכתב-יד נפוצו במשך הדורות ואין בהם אחידות במבחר השירים, בתעתיק, בניקוד וכיו"ב, כמה מהם אף נדפסו. בדיואן שלפנינו הובאו שירים מרובים שהיו מקובלים ביהדות תימן, והם ניתנים תוך הקפדה על נוסחם וניקודם, בתוספת פירושים, לרבות תרגום החלקים בערבית שבתוך השירים, ציון החתימה של השיר, קביעת משקלו ועוד. השירים שנבררו, רובם מאת מחברים מתימן, סדורים לפי נסיבות אמירתם (לשבת, לחגים השונים, לברית-מילה, לחתנים ועוד). ראוי לציין את הידורו החיצוני של הספר: הנייר דמוי-קלף, סוגי האותיות, העימוד, התבנית וההדפסה.

□ יוסף הלוי, 'דור בארץ', 'דור המדינה' ביצירתו של מרדכי טביב, ירושלים תשמ"ח, בהוצאת 'משגב ירושלים' בשיתוף עיריית ראשון לציון. 367 עמודים.

מחקר מקיף בכתבי מרדכי טביב בפרוזה, העוקב אחר השלבים השונים בכתבתו: 'כעשב השדה' (רומאן, תש"ח), 'דרך של עפר' (סיפורים, תש"ח-תשי"ד), 'כערער בערכה' (רומאן, תשי"ז) ו'המסע לארץ הגדולה' (סיפורים, תשכ"ט). יצירתו של טביב ינקה בעיקר מן ההווה והמסורת הלשונית של עדת-מוצאו (יהודי תימן) מזה והנוסח הספרותי של סופרי 'דור בארץ' (או דור תש"ח) מזה. עם זאת כתיבתו עברה שינויים, והמחקר שלפנינו סוקרם בפירוט.

□ דוד בן שמור, מכתם לדוד, עריכה והארות: שלום מדינה, תל-אביב תשמ"ח, הוצאת אפיקים, כ + 266 עמודים.

דוד בן שמור – יליד תימן, עלה בתרע"א והתיישב בנחליאל, היה רב ומקובל, איש עבודה, עסקן ציבור וסופר. בשנת 1930 כתב רומאן בשם 'אהבה ואיבה', שהתגלה ופורסם באיחור (הוצאת אפיקים, תשמ"ו) ועורר עניין (מאמר מפורט עליו מאת יוסף הלוי – ראה: פעמים, 29, תשמ"ז). בספר שלפנינו הובאו כתבים נוספים מאת המחבר: שירים ופיוטים, מכתבים, מדרש ועוד.

□ מהלל העדני, בין עדן ותימן, מהדורה שנייה, תל-אביב תשמ"ח, הוצאת המשפחה, לה + 226 עמודים.

מהלל בן שלום יעקב (עדן 1883-תל-אביב 1950) היה מנכבידי יהדות עדן וספרו שבעיונו הוא אחד המעטים על יהדות זו. הספר, שיצא לאור לראשונה בשנת תש"ז, כולל מסורות של תולדות היהודים בעדן, פרקים על מנהגיהם במועדים ובשמחות וכן גאלריה מגוונת של דמויות יהודים ולא-יהודים, הנתנת תמונה חיה של ההווה בעדן. ספר זה, הכתוב בלשון עשירה ובכושר תיאור ניכר, הוא רק חלק מכתבי המחבר, ועתה מביטחים בני משפחתו להוציא לאור גם את כתביו שבכתב-יד. לספר הקדימו מבואות: דב שטוק (סדן) ויוסף טובי.

□ יעקב אבן-חן, מרן ר' יוסף קארו – סיפור חייו, מהדורה שלישית, ירושלים תשמ"ח, הוצאת מכון הכתב, 242 עמודים.

סיפור חייו של מחבר הישולחן ערוך, החל מילדותו בספרד קודם הגירוש, גידולו ונדודיו בערי האימפריה העות'מאנית (קושטא, אדריאנופול וסאלוניקי) ועלייתו לצפת. הספר מתאר את דמותו של מרן ואת פועלו היצירתי, על רקע דור הגירוש. הספר מתאים לבני הנעורים.

ספרות דתית

□ חידושי רבינו משה קזיס – שבת, ראש השנה, סוכות, מובא לרפוס עם מראה מקומות, הערות והארות בידי הרב אליהו דב פינס, מהדורה שנייה, ירושלים תשמ"ח, הוצאת מכון ירושלים, אור המזרח, X + 356 עמודים.

ר' משה קזיס (ש"י-שע"ז, 1550-1617) היה מגדולי רבני מנטובה, בן למשפחת רבנים. הוא כתב את חידושיו על מסכתות התלמוד (שבספר זה מתפרסמים רק חלק מהם) לאחר ששרפו ברומא את ספרי התלמוד וספרים תורניים אחרים (בשנת 1554) ואסרו על היהודים להחזיק בהם. על כן לא היו לנגד עיניו ספרי התלמוד. כתביו מתפרסמים כאן לראשונה.

□ ר' חיים בן יצחק הלוי, ספר החינוך מעיין חיים, רמלה תשמ"ח, 303 עמודים. לראשונה בארץ יוצא לאור ספר לימוד של הלכות הדת של היהודים הקראים. הספר (מעין 'שולחן ערוך' קראי) – המבוסס על 'אדרת אליהו' לר"א בשייצי ועל 'גן-עדן' לר"א ניקומדיאו – כולל את עיקרי אמנותם, הלכותיהם ומנהגיהם בכל תחומי החיים, תוך איזכור קצר של ההבדלים הקיימים בין נהגיהם ובין הנהוג על-ידי היהודים הרבניים. המחבר, שנפטר לאחר שתובר ספרו בשנת תשמ"ב, היה הרב הראשי של היהודים הקראים בישראל.

מקראות

□ יצחק-משה עמנואל (עמ"י) ארץ ישראל – כור ההתוך, חולון תשמ"ח, הוצאת 'עמי', 510 [+ 41] עמודים.

תולדותיהן של ארבע משפחות, הקשורות זו עם זו: עמנואל, לוי, צרפתי ויצחקי – מגירוש ספרד עד ימינו. הספר מתאר את סיפור חייהם ופועלם של צאצאי משפחות אלו לפזוריהם ואת קשרי החיתוך שלהם עם בני עדות שונות ומזרח ומערב. סיפוריהם ממחישים את מסכת קיבוץ הגלויות והקשרים בין בני עדות שונות, הן בחתך של זמן על פני דורות והן בחתך של רוחב על פני ארצות שונות (ארץ-ישראל, תורכיה, יוון, בוגלאריה; ובדורות האחרונים גם ארצות-הברית, אנגליה ועוד).

כתבי-עת

□ ארז ביטון (עורך), אפיריון – כתבי-עת לספרות, תרבות, חברה, גיליון 9, אביב 1988, רמת-גן, 64 עמודים.

בחוברת זו של 'אפיריון' מובאים מאמרים ויצירות המתאפיינים בים-תיכוניות אם מצד הכותב ואם מצד מושא הכתיבה, כגון: ראיון עם בטין אמיר, דיון על מגמות בקולנוע הישראלי, על הצייר הנאיבי גבריאל כהן, על תכשיטים מרוקאיים, על א' ז'אבס וז' דרידה, איטליה בספרות העברית החדשה, בעקבות כתרי ארס-צובא, משבר המזרח בספרות העברית, השואה בשירת לאדינו, ראיון עם א' ביטון ועוד. חלק אחר של החומר בחוברת אינו עומד בסימן אפיון זה. החוברת ככללה מגוונת במדוריה ובמשתתפיה ונראה כי גם תדירות הופעתה תגבר.

מוסיקה

□ שיר במרומים, המוסיקה בהילולת רבי שמעון ברי-יוחאי, סרט וידיאו, בהפקת המרכז לחקר המוסיקה היהודית באוניברסיטה העברית בירושלים בשיתוף הפונותיקה הלאומית, בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי; הופק בידי אדוין סרוסי בשיתוף פמלה קידרון ויעקב מזור, 1987.

הסרט, שאורכו 20 דקות, מתאר את הפעילות המוסיקאלית של יוצאי צפון-אפריקה והחסידים בהילולת רבי שמעון ברי-יוחאי במירון בל"ג בעומר תשמ"ו. נסקרים בסרט המוקדים של פעילות מוסיקאלית, המבצעים, הג'אנרים והיחס בין מוסיקה לריקוד.

□ סליחות ותיקון חצות בנוסח ק"ק קונסטאנטיין, אלג'יריה, מפי הרב מיכאל שרביט, קלטת, קרית ארבע, בהוצאת מכון 'גיא ינשא'.

מקורות האיורים

תודה למוסדות ולאישים אשר ממקורותיהם ומחיבוריהם לקוחים התצלומים המובאים בחוברת זו (לצד מקור האיורים צוינו מספרי העמודים בחוברת שלנו, שבהם נרפסו האיורים האלה).

אוסף מכון בן-צבי: 18, 31, 39, 47, 55, 60, 69 (משמאל), 80, 84.

מ' בצרי (מ' בצרי, אעלאם אל-יהוד פי אל-עראק אל-חדית, ירושלים 1983): 41 משמאל.

ג'אקסון (S. Jackson, The Sassoons, London 1968), העטיפה, עמ' 6.

תוינה (א' תוינה, גולים וגאולים, א-ו, רמלה תש"ל-תשל"ז; אלבום יהדות עיראק, רמלה תשמ"א): 21,